O INTEROGAŢIE CICERONIANĂ PRELUATĂ DE SALLUSTIUS

A Ciceronian Interrogation Taken from Sallust

Claudia TĂRNĂUCEANU[1]

Abstract

The resemblance of the words put in the mouth of Catiline by Sallust, in *De coniuratione Catilinae* (XX, 9), to the first interrogation placed in the opening of Cicero's *Oratio in Catilinam* (I, 1) has been explained in various ways by the modern scholars. One possible interpretation is that Sallust aims to present Catilina as a powerful opponent of Cicero (a persuasive orator, skilful in choosing words and conscious of their effect).

Keywords: Roman oratory, Cicero, Sallustius, the catilinarian conspiracy, rhetorical interrogation

Generaţii întregi, din antichitate şi până astăzi, au citit, memorat, studiat şi recunoscut ca specific ciceroniană una dintre cele mai faimoase interogaţii retorice, cea care deschide celebrul *exordium ex abrupto* al primei Catilinare. Primul discurs împotriva lui Catilina, susţinut în faţa senatului întrunit de urgenţă în dimineaţa zilei de 8 noiembrie, 63 a. Chr., de către Cicero, unul dintre consulii în funcţie ai anului respectiv, a fost considerat încă din antichitate un model al artei retorice, o sursă clasică din care puteau fi extrase exemple demne de urmat atât în ceea ce priveşte compoziţia, cât şi structura lingvistică (pe toate palierele limbii latine: fonetic, morfo-sintactic, lexical, stilistic). Nu întâmplător, aşadar, interogaţia *Quae quousque tandem patiemini, o fortissumi viri?*, întâlnită la Sallustius, în lucrarea *De coniuratione Catilinae* (XX, 9), scrisă cu aproape douăzeci de ani mai târziu (după moartea lui Cicero), atrage atenţia cititorului avizat, amintindu-i de *Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?*[2] (*In Catilinam*, I, 1) cu care începe oraţia ciceroniană. Surprinde totuşi faptul că Sallustius îi atribuie cuvintele tocmai adversarului lui Cicero, Catilina, într-un discurs fictiv rostit în faţa conspiratorilor.

Cercetătorii moderni au emis diverse ipoteze cu privire la această similitudine între cele două interogaţii. Ronald Syme remarcă faptul că la Sallustius pare a fi vorba despre o parodiere a expresiei ciceroniene[3], ca manifestare a rezervelor acestuia, şi chiar a dezacordului faţă de arpinat («Sallust now transmutes personal hostility into emulation in the field of letters, wilfully creating style and manner that defies and denies everything that is „ciceronian" »[4]). R. Renehan susţine, de asemenea, că această ocurenţă, deloc

[1] Lector univ. dr., Catedra de limbi clasice, italiană şi spaniolă, Universitatea „Al. Ioan Cuza" din Iaşi

[2] Despre popularitatea interogaţiei şi imitarea tiparului ciceronian din antichitate până în vremurile moderne, vezi Claude Loutsch, *L'exorde dans les discours de Cicéron*, Latomus. Revue d'Etudes Latines, Bruxelles, 1994, n. 26.

[3] Ronald Syme, *Sallust*, Berkeley, 1964, p. 106 („If that is malice, it is not very noxious").

[4] Ibidem, p. 111.

BDD-A2909 © 2012 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:45:17 UTC)

întâmplătoare[5], este o aluzie ironică, irevenţioasă, reflectând atitudinea lui Sallustius faţă de Cicero[6]. Explicaţia este catalogată de D. C. Innes[7] ca nesatisfăcătoare. Respingând ideea unei intenţii parodice, Innes sugerează că, dimpotrivă, este vorba de un compliment subtil adresat lui Cicero prin imitaţie (*mimesis*), ilustrând imoralitatea şi duplicitatea lui Catilina prin pervertirea cuvintelor oratorului într-un discurs căruia doreşte să îi imprime o vehemenţă asemănătoare celei ciceroniene[8].

Privind situaţia dintr-un unghi cu totul diferit diferit, D. A. Malcolm[9] avansează ideea că expresia nu este câtuşi de puţin ciceroniană; cuvintele i-ar fi aparţinut lui Catilina însuşi, iar consulul anului 63 le preia[10] în intenţia de a-l ironiza. „If evidence for Catiline's use of these words is meagre, the mood they represent is central to the character of this impatient, much frustrated man (e.g. B.C. 20.10, 20.14, 27.4, 35.3, 58.4), and, one way or another, the senate would recognize the reference and see its point ('Fed up? We all are… with you!')"[11]. L. Von Jan[12] consideră că Cicero ar fi putut „împrumuta" expresia pentru a-i demonstra lui Catilina cât este de bine informat cu privire la întrunirea şi planurile conspiratorilor.

Opinăm că intenţia lui Sallustius de a imita expresia ciceroniană nu vizează parodierea acesteia sau evidenţierea josniciei lui Catilina şi nu ascunde nici ironie sau maliţie. De asemenea, preluarea de către Cicero şi, ulterior, de către Sallustius a unor cuvinte despre care s-a aflat de la alţii[13] că ar fi fost rostite de conspirator ni se pare destul de puţin probabilă[14].

---

[5] « When he puts into the mouth of Catiline the words „quae quo usque tandem patiemini", the echo of Cicero must be intentional. Otherwise, we have to maintain that Sallust himself failed to perceive the close parallelism of language and of pointedly opposed contexts. Such a coincidence would be too remarkable to be probable » – R. Renehan, *A Traditional Pattern of Imitation in Sallust and His Sources*, „Classical Philology", Vol. 71, No. 1, Jan., 1976, p. 99.

[6] Ibidem. Renehan ţine să adauge „this is the only specimen of parody in Sallust: here the Roman Thucydides laughed" (ibidem, p. 100).

[7] D. C. Innes, *Quo Usque Tandem Patiemini?*, „The Classical Quarterly", New Series, Vol. 27, No. 2, 1977, p. 468

[8] Ibidem.

[9] D. A. Malcolm, *Quo Usque Tandem...?*, The Classical Quarterly, New Series, Vol. 29, No. 1, 1979, pp. 219-220. V. şi H. Berry, în Cicero, *Political Speeches*, translated with introduction and notes by D. H. Berry, Oxford, Oxford University Press, 2006, p. 302, n. 1.

[10] „As for Cicero, other people's prose, as well as his own, got the benefit of his critical attention, and their stylistic eccentricities are allowed to provide ammunition for attacking them" – D. A. Malcolm, *op. cit.*, p. 219.

[11] Ibidem.

[12] L. von Jan *apud* Claude Loutsch, *op. cit.*, n. 26, p. 282

[13] Cicero a aflat despre conjuraţie prin intermediul Fulviei, amanta unuia dintre conspiratori (Sallustius, *De coniuratione Catilinae*, XXIII, 1-5 şi XXIV, 3). Cf. Appianus, *Bella civilia*, II, 3, 1; Plutarh, *Cicero*, 16, 2. Dacă acestea au fost, într-adevăr, cuvintele lui Catilina, se poate ridica şi întrebarea cum a luat Sallustius cunoştinţă de ele.

[14] De obicei, atunci când Cicero doreşte, în prima Catilinară, să demonstreze că este la curent cu ce dispoziţii a dat Catilina conjuraţilor, ţine să sublinieze că îi cunoaşte afirmaţiile (...confirmasti *te ipsum iam esse exiturum;* dixisti *paulum tibi esse etiam nunc morae quod ego viverem – In Catilinam*, I, IV, 9 – ai afirmat clar că tu însuţi ai deja de gând să pleci, ai spus că eşti chiar acum puţin în întârziere din cauză că eu aş fi <încă> în viaţă). De asemenea, oratorul pare să facă aluzie sau chiar să citeze cuvinte ale conspiratorului şi în alte pasaje: *Interrogas me, num in exilium?* (*In Catilinam*, I, 13) (Mă întrebi: „în exil oare"?); *Refer, inquis ad senatum*: - *id enim postulas, et si hic ordo placere decreverit te ire in exilium, obtemperaturum te esse dici*s (*ibidem*, 20) („raportează senatului", zici; căci asta ceri, iar dacă această instanţă ar decreta că doreşte să pleci în exil, zici că te vei supune).

BDD-A2909 © 2012 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:45:17 UTC)

În pofida stilului său „anticiceronian" şi a animozităţii evidente manifestate faţă de Cicero, istoricul latin îi recunoaşte acestuia calităţile discursului: *Tum M. Tullius, sive praesentiam eius timens, sive ira commotus, orationem habuit luculentam atque utilem reipublicae, quam postea scriptam edidit* (*De coniuratione Catilinae*, XXXI, 6) (Atunci M. Tullius, fie temându-se de prezenţa lui, fie împins de mânie, a ţinut o cuvântare strălucită şi utilă republicii, pe care mai apoi a publicat-o). Finalul frazei, care îl anunţă pe cititor despre publicarea ulterioară a discursului, reprezintă implicit şi explicaţia pentru faptul că istoricul nu îl mai reproduce în lucrarea sa. Apare în schimb, pe lângă alte discursuri fictive[15], cel al lui Catilina, rostit în faţa conspiratorilor. În pofida dispreţului evident faţă de personaj, Sallustius îi recunoaşte totuşi un oarecare talent oratoric (*satis eloquentiae, sapientiae parum* – *De coniuratione Catilinae*, V, 4). Cu scopul de a ilustra efortul şi mijloacele la care recurge conspiratorul pentru a-i convinge pe asociaţii săi de necesitatea aplicării unor măsuri de urgenţă, istoricul latin redactează un discurs, întins pe şaisprezece paragrafe (*De coniuratione Catilinae*, XX, 2-17), în care procedeele artei oratorice (interogaţii retorice[16], repetiţia oratorică[17], polysindetonul[18], anafora, paronomasia[19] etc.) sunt adaptate stilului propriu, caracterizat, în general, de velocitate şi concizie[20].

Quintilianus remarcă strategia salustiană, constând în a spori forţa de persuasiune a oraţiei prin prezentarea îndemnului la acţiuni extreme ca fiind motivat nu de ticăloşie, ci de indignare[21]. Acest fapt reiese şi din fragmentul: *Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiae apud illos sunt aut ubi illi volunt; nobis reliquere pericula, repulsas, iudicia, egestatem. Quae quousque tandem patiemini, fortissumi viri?* (*De coniuratione Catilinae,* XX, 10-9) (Şi astfel toată influenţa, puterea, cinstea, bogăţiile sunt la ei sau unde vor ei, nouă ne-au lăsat primejdiile, eşecurile electorale, judecăţile, sărăcia. În fine, până când veţi răbda acestea, bărbaţi neînfricaţi?). Interogaţia, recunoscută uşor de cititorul familiarizat cu expresia ciceroniană, funcţionează aici ca un avertisment, semnalând că ceea ce urmează a le fi comunicat conspiratorilor dobândeşte o importanţă deosebită. Opţiunea pentru folosirea acestui procedeu de stil, care conferă oraţiei fervoare şi dinamism, este justificată în ambele discursuri, scopul urmărit prin întrebările retorice fiind acela de a face presiuni[22] asupra interlocutorului / interlocutorilor.

---

[15] E. g. discursurile lui Cato (*De coniuratione Catilinae*, LII, 2-36) şi Caesar (ibidem, L, 1-43), discursul rostit de Catilina în faţa armatei (ibidem, LVIII, 1-21).

[16] Interogaţiile, în număr de şase, sunt inserate în a doua parte a discursului, în grupuri de câte două (*De coniuratione Catilinae*, XX, 9; 11; 13-14).

[17] *En illa, illa, quam saepe optatis, libertas* (Sallustius, *De coniuratione Catilinae*, XX, 14) (Iată acea libertate pe care o doriţi adesea). Quintilianus, *Institutio oratoria*, IX, 29, remarcă valoarea stilistică a repetiţiei după o interjecţie.

[18] E. g. repetarea conjuncţiilor în: *Vel imperatore vel milite me utimini; neque animus neque corpus a vobis aberit* (ibidem, XX, 15) (folosiţi-vă de mine fie ca general, fie ca soldat; nici forţa spiritului, nici puterea mea fizică nu vă vor părăsi).

[19] Ambele figuri (anafora şi paronomasia) sunt prezente în *nam idem velle atque idem nolle, ea demum firma amicitia est* (ibidem, XX, 4) (căci a voi acelaşi lucru şi a nu voi acelaşi lucru, tocmai aceasta înseamnă o prietenie trainică).

[20] Cf. Quintilianus, *op. cit.*, IV, 2, 45; X, 1, 102; X, 1, 32, X, 2, 17.

[21] Ibidem, III, 8, 45.

[22] Cf. Quintilianus, *op. cit.*, IX, 2, 7-8.

BDD-A2909 © 2012 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:45:17 UTC)

Înlocuirea sintagmei ciceroniene *abutere... patientia nostra*[23] (vei abuza de răbdarea noastră) printr-un singur verb, *patiemini* (veți răbda), aflat tot la viitor, pare a se supune preferinței salustiene pentru concizie şi rapiditate, iar poziționarea secvenței *quousque tandem patiemini* în centru propoziției face ca atenția să se concentreze asupra acesteia[24]. Nuanța ofensatoare, de invectivă, prezentă la Cicero, dispare, lăsând locul indignării. Interogația, urmată imediat de o alta, este plasată nu în deschiderea discursului, ca la Cicero, ci după o serie de paragrafe în care este evidențiată situația jalnică a participanților la întrunire (prin folosirea persoanei I, *nobis reliquere*, Catilina incluzându-se in aceeaşi categorie), supuşi puterii celor câțiva aflată în fruntea republicii (...*postquam res publica in paucorum potentium ius atque dicionem concessit – ibidem*, XX, 7 – după ce republica a ajuns sub autoritatea şi stăpânirea câtorva potentați). Deşi se adresează tot unor conjurați, perspectiva din care le vorbeşte Catilina este aceea a unui aliat (vocativul din final, însoțit de un atribut adjectival la superlativ, *fortissumi viri*[25], este abil utilizat pentru a sugera respectul față de public).

Caracterul percutant şi mobilizator al discursului îl recomandă aici ca adversar redutabil al lui Cicero. Vehemența, patosul, incisivitatea cuvântării îl transformă într-un orator abil în mânuirea cuvintelor şi conştient de efectul lor. Prezentându-l în postura de lider, Sallustius îl situează pe o poziție asemănătoare celei de pe care se adresase consulul senatului. Intenția nu este de a-l persifla, prin comparație, pe Cicero, ci aceea de a atrage atenția asupra pericolului reprezentat de un conspirator, care poate da dovadă de putere de convingere, viteză de acțiune şi capacitate organizatorică asemănătoare.

[23] Expresivitatea sintagmei este dată şi de folosirea verbului compus (*ab-utor*), deponent a cărui formă de viitor prezintă desinența *-re* (preferată de Cicero pentru toate verbele pasive aflate la persoana a II-a, singular, a acestui timp). Posesivul *nostra*, care însoțeşte complementul în ablativ al verbului, *patientia*, sugerează implicarea afectivă a oratorului.

[24] În interogația ciceroniană, această poziție o are vocativul *Catilina.*

[25] Forma superlativului *fortissumi* (în locul clasicului *fortissimi*) se încadrează în specificul stilului salustian care privilegiază uzul arhaismelor lexicale.

BDD-A2909 © 2012 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:45:17 UTC)